

մէջ զանց չենք առած երկու գրութեանցս նման կտորներն ու բացատրութիւնքն իսկ համեմատել իրարու հետ, որչափ ալ ստանց մին կամ միւսն աւանդին տեսել մեծ նշանակութիւն մը չունենայ: Յատկի ոչ քիչ անգամ նաեւ այս փոքր նման իութիւններն այնպիսին են, որ չեն կրնար իրրեւ բարբառի անշնչոսկ նկատուիլ: Իրեւն օրինակ զնկնք հաս քանի մ'օրինակ:

ԱՄՍԻՊ. ԵՌԱՐ.Պ

ԱՅՈՒՆԻՍ

1. «Չի առնանէին զաւաքելոյն թէ զոր ինչ ուսուցանէին բանիքս, զնորն եւ արգեամբք ցուցանէին առաջի ամենայն ուրբք»

«Ձոր բնութիւն տարաբնութիւնքն եւ արգեամբք տարաբնութիւնքն եւ արգեամբք ցուցանէին առաջի ամենայն ուրբք»

2. «Եւ ձեռնադրուած թեմաք քահանայութեան զոր ընկայան առաքեալոցն ի հետեւն, թեմաք վաղակի քարգուծ ի իսկ աւետարանին ընդ ամենայն տիեզերս»

«Որոշ (Քրիստոսի) Բողոքս աւետարան ընդ առաջի ամենայն տարաբնութիւնքն եւ արգեամբք ցուցանէին առաջի ամենայն ուրբք»

3. «Արաքեան տան յիշատակի վերացման նորապէս շարք յերկինս փառաւորեալսն»

«Եւ իրեւն իրեն միայն ի իրեւն (Աստուծոյ) հանգիստ բազմեալսն շարք յերկինս փառաւորեալսն»

Կարծեմք այսչափն ալ կը բաւէ համազօրութեան երբ լաբուրիայի վերջին խմբագրողն յիշատակութիւն կ'ընէ «Խորհրդ եւ օրինակ արք եղան յաշակերտաց Արարեալովն, որ իրէ բան չի հասկընար» բայց այս մեր աստիճանի «Խորհրդ եւ օրինակ» Աւաքելոյն, որ իւր այժմու ձեւին մէջ «Աւարդագետութիւն Աւաքելոյն վերագործ կը կրէ:

(Հարգանքներ)

Հ. Յ. Տ.

ԲԺՅԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՅԱԿԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գ.

Հիփոթեքալ Սրահեղի պատուելի խաշտատիր:

Այս հաղագրուած ձեռագիրը, զոր Մեծ. Աւաքել Է. Ք. Տիգրիսեան չափոնց ի վեր նուիրած է ինձ անուամբար, առաջին անգամն է որ նիւթ կ'ըլլայ հրապարակելու գրութեան: Դրանով վերջնակի մը երկը չէ այն, «չ ալ ծանօթ բժշկի մը վատասկը, չայ բժշկական ձեռագրաց հաւաքածոյից մէջ բնաւ չի յիշատակուիր այս անունը»:

ուրիշ բժշկարաններու կամ Հէփոթեքալ նման բազմաթիւ ընդօրինակութեանց արժանացած գործ մըն ալ չէ այն, մէկ հասարկ է, եւ է նոյն իսկ Հեղինակի ձեռագ գիրը, զոր ստանալու բախան եւ ազգայնոց ծանօթացունելու առիթն ունինք այսօր:

Միջակ գրիւք, կաշեկալմ, բայց դոյրն ինչ քայքայեալ վիճակի մէջ փոքրիկ հատոր մըն է ձեռագիրս, որ կը բաղկանայ 68 թերթերէ եւ 135 էջերէ: Բոլոր էջերը թուագրեալ են անսկանոն կերպով, եւ առանձինն կը պարունակեն շուրջ 28 առջ գրութիւն:

Թուղթը բաժանակեայ է: Գիրը նոսր է անսկանոնով, ընթանի, բայց լի շատ մը տառաւորանքներով եւ բառաւորանքներով, որք հեղինակին հայեարանութեան աղբատութիւնն է ինքզնութիւնը կը ցուցանեն:

Լեզուն ռամբօրէն է, բայց ստորին ռամբօրէն խառն արար, թուրք, ասորի եւ լատին բաղմբերանք բառերով, զոր՝ դատելով հատորին վախճանն եղած Յիշատակարանն մը կ'իմանանք թէ շարագրած է Արեւելի Պարսկէն խաշտատիր անունով մէկը՝ Կ. Բողոք Մ. Մ. Մ., այսինքն 1783 թուականին Քրիստոսի:

Այլեւայլ հիւանդութեանց յատուկ բազմապէս զեղարկող հաւաքածոյ մըն է գիրս, բաղկացեալ 300ի մօտ փոքրիկ պարագիծերէ, որք մէկին եւ կարճ պարբերութեամբ կը բացատրեն նաեւ մէկ մի զեղբուր պատրաստութեանց եղանակն եւ գործածութեան կերպը:

Գիտեմ որ միագրարան եւ աւելի հեռութիւն ունեցող այս գործն անհամաձայն է բուրդովն արդի բժշկական օրինաց, եւ ծաղրելի իսկ գուցէ. բայց իւր ընտանի պարզութեամբն ու բնական անմեղութեամբն այնչափ հետաքրքրական ինձ երեւցաւ, որ չվարանեցայ մեր այս անգամուսն գրութեան նիւթ առնել, մանաւանդ որ հեղինակին անբժիշկ վիճակն եւ զարմանալի կեանքը, զոր պիտի կարգանք վարը, առաւել թելադիր ինձ եղան չայ բժշկական ձեռագրաց շարքին մէջ արձագանքել եւ այս անյիշատակ երկը:

Ինչպէս հեղինակն ալ կը խոտոտվանի, Հեփոթեքալ մեծ մասամբ քաղաւանք է մեր նախնի բժշկացական ծանօթ գործերէն. բժշկական լատեւ գեղեցիկ բառեր պակաս չեն մէջը, ինչպէս նաեւ ուղեւայլ բառաց, հիւանդութեանց եւ զեղբուր հայ անուններն, որոց շատերուն մեր տոհմային բառարաններն իսկ գուցէ անգիտակ են զեւրոս:

1 G. Phil. p. 41, 3 եւ 51, 10 — շոյ՝ էջ 39, 1 եւ 48, 11:
2 G. Phil. p. 21, 10 — շոյ՝ էջ 21, 19:
3 G. Phil. p. 8, 13 — շոյ՝ էջ 10, 9: չմեծ. նաեւ կան. Գ. «Եւ յայտնեաց Յիւր մեր վրան դատաստանի խորհրդն ի յայտնութեան եւ մատչեալն եւ յարութեան» եւ լաբուրիայն (G. Phil. 43, 16 — շոյ՝ 40, 32) «Վայցն . . . վրան դատաստանի եւ վրան շարժարան եւ յարութեան եւ վերանալոյն, եւն»:

Պրոֆ. Գրիգորի-Գրիգորի : «Կողմնակա լինել կամ չլինել տեղին այն է կարևոր եղ չէ արժ ցորենի ար լուր ԲՃ արժ տեղին չօգու կամ լինել ԴՃ արժ մէջ մե- կու խանդու . . . եթէ քիչ մի ժման մէջ չենք ուտել լուսնայ» :

Պրոֆ. Խոսեան-Պիլիբերդ : «Այլքն արդատակ կայ տեղին . առ ձեռնակին լեզին խոս ցուն արամուքն խիստ բարակ : որ ծարուր լինի . Այլքն քաշէ աւգանի» :

Ինչպէս կ'երևի փոքրիկ եւ համառօտ գրութեանքն են առնք գրութէ գեղարարի ձեւով . հարկեր քանն եւ եօթնորորդ պրակը միայն բաւական երկար գրութեանք մըն է որ կը խօսի ծննդաբերութեան վրայ :

Հէքիմարանիս հեղինակը կամ լաւ եւս՝ հաւաքողը խաղաղութեան Պարտիզնի, իւր աշխատութեան մէջ կը յիշէ շատ մը բժիշկներ, զոր օրինակ՝ Բագարատ, Գալիանոս, Ըռուֆօս, Սահակ բժիշկ, Մատայիշի բժիշկ, Հունանս, ասոց Եռանան, ասէ Սահակ եւայն սկզբնաւորութեամբ, Ճիշդ ինչպէս Միխիմար Էրարցի, Ամիրազլաթի եւ Ասարի զը բուն իրենց բժշկական վաստակոց մէջ :

Գեղորէից պրակներն աւարտելէն յետոյ, 91^ր էջին վրայ «Սահմանն որ գուշէ Գահն հասարակական է գիտանայ եւ իմաստանայ զեղբու- տեանայ վերայ եւ ներսնային եւ քաղաքից» վերնագրով՝ այլեւայլ հիւանդութեանց եւ նեղութեանց համար ասելի 40ի չարի Սաղմոնեանու գլխացաւով մը կը գրէ խաչատուր, եւ յետոյ Հէքիմարանին մէջ եղած բժշկական գլխաւոր բառից նշանակութիւնն յայտնող բառացանկ մը՝ որոյ վերնագիրն է՝ «Եղբայն Խաղաղութեան» :

Մինչեւ ցայսօր հատորն իւր 95^ր էջը կը հասնի. 96^ր էջին վրայ կը տեսնուի նոր գլուխ մը բարկութեան կրից չար հետեւանաց եւ առթած հիւանդութեանց վրայ, որ կ'աւարտի 97^ր էջին կէսը : 97^ր էջին մինչեւ 98^ր էջին կէսը «Սահմանն Եղբայն խորագրով համառօտ գրութիւն մըն ալ կը կարդացուի, եւ 98^ր էջին վերջը բժշկական խօսքներու վրայ կարճ անդեկ- կութիւն մը՝ իրբն վերջաւան բժշկարանին :

99^ր էջին վրայ կը սկսի «Հեղինակն ցան- ինն որ ցոյցանէ բնին» վերնագրով ցուցակ մը, որ ամբողջ Հէքիմարանին մէջ եղած գեղերուն տեղերն, չէրբը եւ պրակները կը յայտնէ. այս ցուցակը կը գրուէ 10 էջին 10 թերթերու վրայ՝ որոնց միջանկեալ էջերն, անշուշտ նախա- պէս անպիւր թողուած խաչատուրէն, այժմ կը գրուեն շատ մը այլանշան խաչատուրէ պիւնալ հիւանդութեանց համար, դրօշմալ օտարութի մասերէն :

Վերջիշեալ ցանկէն յետոյ՝ 109^ր էջին վրայ կը տեսնուի այբուբենից կրկին աղանալիք իրարու կից, որոնց առաջինը վրայ գրուած է «Կենաց խորան է» եւ երկրորդին վրայ «Մահու- խորան է» բառերը : Սոյն արեւակներու միջոցաւ կը գուշակուի եղբի թէ հիւանդ մը մահն է թէ կենաց, եւ առ այս այբուբենից ատորոք կը կարդացուի նաեւ տասն կամ տասնեւմէկ տողիկներէ բաղկացեալ համառօտ գրութիւն մը, որ աղեւսակներուն գործածութեան գաղափարը կը բացատրէ :

Կենդանից եւ մահացուական աղեւսակն- ռովն խաչատուրի Հէքիմարանը կ'աւարտի սոյն 109^ր էջին վրայ, ուր կը կարդաք նաեւ մե- կուտի գրութեան «Խնայէ Հայոց, 1232/ՌՄԼԸ, յիշատակութիւնը, զոր գրութեանս սկիզբն է մէջ բերի արդէն իբրեւ թուական ձեռագրոյս յօրինման :

Բժշկարանին վերջն առանձին գրութիւն մըն ալ կայ, որ Հեղինակին Զիշատակարանն է եւ միանգամայն նորա ինքնագիր վարբը :

Ահաւասիկ այն իւր ամբողջութեամբ, որ կը գրուէ չորս էջեր :

Հիշողութեան ամէն ատոր երբորգութեան միասնական եւ միջ աղութեան լատուածայ տպագրեցու. զառ ցատ- վական եւ անհեման հէքիմարանը վառն պիտոյ ամենայն ցաւալարէն եւ ժաղաղեմայ պէս պէս մեծաններէ կամ չէրպէսպէս պատկական մշակման եւս հարկեր նայեալ ժամանակի առջ ուտելու կամ չէրպէս իմելու կամ հիւանդն ինչպէս ծուր կուգէ իմելու ի սաղմոն գրութի կամ բժիշկութեան, լեզուց թարգմանութիւն եւ այլ ըստ քաղցի որ է այս գիրքը այնքանայն ի հոյ- բաղեման թեան լատուածագուց եւ անյաղճելի տե- գերական ամբողջ Սորոն Միանալիքի եւ Առաքելու- կանի եկեղեցւոյ Տեառն Դուկառու երկու երանակ յօգնիմատտ եւ ըզգեմահանար պատրիարքի եւ սրբա- զան վեպեան ամենայն հայոց հեղինակի եւ երգոց պատրիարքացն Սուրբ սաղմոն Տեառն օմակեմի Սու- բէվարի . . . եւ կոտանդեմագրեցու Տեառն զարա- բիկայի լատուածաւան . . . :

«Որ ես մեղարար եւ Անթուան խաչատուրի ի արեւելեայն կողմն նախիճեմանս անէն ի գեղին լու- աւութեան զօլով հայրեն լուսալուսէ վէրն առ առ- տաւան փոխեալ. մնաց մարտ առի եկի ի ազատաւ քաղաքն եւ այնք մէկ սուլայն անկան չիք գրեալու . նայի հանգիւղեցանք եւ ըրէն հորթ բարեկամները . նայ մարտ թագաւորին ըսաց թէ օր քոյ որդիք դուր ինծ որ աստիճ ի աւարտան մէկ բազմակի ջօլիկ սամ երգայ մէկ մարդ լինի . խո՛ղ եւ սղորմի մարի- կըն տվաւ այս մարդուն ձեռքն նայ բերակ զի պէտ- ղեմ եւ ետ ազգ զօլով ինչեւ ամաց յի նայ զիս ի գիտելով զիս այս անօրէն աստիք վաճառեայ ի զի ի ձեռքն թուրքի ուտել օգնութեան զի անելով բա- րեալարն Աստուած հաւաքյով ոչ քուրդաց քուր Ժա- ռայն բերակ ի եղբայրի . սասառ ձեռն Խաչն եւս սուրբխանին մէկ ողորման եւ նշխարից հեղեղի իսմայ (Ապուռ անկան վաճառեալ վաճառեայ ի ծեռ անօրին եւ արարեալ որդեկի գամնայն մայրն կամ ըստակն թուրքն ինծի հանգիւղայ ինքն եւս հեղալ քնաց թվին ՌՄԼԸ եւ մնայեալ թիւրք օտայն անշ- վերելուն բուր իմ ծեռքը եւ հայանիք ըզգեղուն Ժի- րանիս ոչ յիշելով աստուածայ երախտքն որ արար ծառայի երեւմ յիմարայցեալ մտօք փռքացեալ արօր :

իբր իմ եւ ապաքեմ՝ վերջն չի հանդերձեցով աղայս չի չեղեցելով հոս ամուսնացայ մէկ տանկէ առի մաւրայն անվան որ երբեք պաշտօնաւորայինէն ի հրաժարեցին աստուածային եւ լինելով իմ աղայս խաղիւրաւտ լինելու եղևայ հայապառ հոս էկաւ. իմ հիւսապառ տեսաւ եւս որ մայն տեսաւ մենացի եւ նրառեցի միգրանտ նայեալք քեմից պոտի երբայ հանապարհին խէշքս թաւառոցի ետ տարայի մայն հոս քեայց Գ աշի մենայց հոս եւ գերայ մենացանք խոշ եւ ողորմելի նրապայ էլ թարութիւն նայեալք չի անօրեպա պոնու. թուրմութիւն արի նայեալ չի եղաւ եւայ ինչպար զմանք նայեալք չի եղաւ հեայց մենացի ի մէջ չեղարարութեան հայապառայ ի թեկարարութիւնն աստուածային ընկայ ի գայնայիլու իմն որ ամենեկին աստուած մաւապայ մաւապայ տանի գիտու. տայի աշուշ եւ գերութիւն ամենայն արուարաւ անօրեպանէի տես իմ բարբերն իմ անօրեպանէի իմն եւ հայկիրով ողորմեցաւ ըստ մեծ ողորմութեան տվաւ իմնի մէկ բարեկէ որդի անօրե օգնէմ նայ տվի զաղապար իմն աշկերտ ի հաստմանէ տուրք հալուս Բ արարին միտլոյն եղեւ վարդեա եւ եղեւ միտլոյն հայեմ պաշտապայ միտլոյրի եւ եւ մեղաւորս նորայ Տարեւով տիրամարնն աւար աստուածութեն քուէ-քուս բունցի այս գայնայիլութիւն արուս աստուածութեն. որ ինք ողորմեցաւ ըստ մեծի ողորմութիւն նորին որդի գի կոնցայց ապաշխարութիւն ինքնորմ ի քե տեղ որբու Արարիլութիւն Արտանի արապեւ յետ նորայ իմ որհեպալ դաւակն ըս հայրիք մէկ օտայ պունէ Գայնիւնարն նապի եւ չեղիալ քանիմ տուն տեղ ողորմայ աւե տեղ պատարասեմ մեզ գերակեղ Տարեկեղ եւ մարութեան եւս եւ անխմորմելով եւ աստուած արարինելով նառանք վարք անօրե ողորմութեան աստուածայ մեզի կու քանէ ինչպէս որ իմնի ողորմեցալ աստուած ինչորմ որ քշմ առապա օգնէմին պահայ եւ բահայ ընդ հոգեմեա տուր եւ պատուական խաշիւք քայ երեւելի եւ այն երեւուտ իմշամուս եւ պահայ եւ ինչպէս կենցեղու իոյնմութիւն եւ արութիւն եւ արաքարութիւն հաւալու հպատակ ի ծնօցին եւուրմ եւ ըստասացուս ի բարեկ խոլիլ ի տվե եւ գիշերի որ ե լճին եւ եւ հանաքաւ տար աղ ողորմեցայ աստուած առաքեպց մեզ քանի իմ աղայ կարգալայց... տեսիլ որբար ե ողորմութիւն աստուածայ որ եուր մեղապար ծնալոյն չի թուար իմն-տանէ ինքն ամենայնուս բարի ե իւր ծալին բարի կու անէ ինքնորմ ի քեւ աշ քարտր ինչպէս որ օրմարական մեղայցեա արաքեցր նմանապէս հոգեոր եւ մարմնայր պարտուց ասեւ ապատես լճին:

Այս յորինոյ զըբքայ յետանայլ եւ ոյնը անպիտան ծնալայ կար յուծ արեւորմ հանդերձողայցք գտանի ուրեք տպա կամ պատես անմեղադրելի պահելով. յիշեցէ ըզգրեցալ սորին արեւելոյ գտնելիին եւ ծնօցալ սորին թաղապուն եւ ողորմ սորայ աշից օգնէմին եւ զսօզըն զաստկուլուս եւ իմն եւ երաւա-սայորն որ շատ երաւարեք ունի ի վերայ իմ շատ անգանակել յարարարեք քաշեպայ զըն եւ քուէլ փոխուրն աշ յիս յիսիս իւր չի արկայութիւն լճմանիս ուրեք իմ կոպակից մարմալին երաւապարն իմ ամեն: Խաշատուրն օվ որ իշեն յիշեպ ընք ասիլ աստուած յի:

Քանի հետաքրքրական ե Յիշատակարանս, որբափ աննիղմութեամբ գրուած ե այն, բարոյական ինչ մեծ դասեր կը պարունակէ խաշատուրի կենաց պատմութիւնը:

Կախիլեանու Շուտութ գիւղէն, հպիւն տանամանայ, որբ արդէն ի հօրէ, խաշատուր կը խլուի վաղ իւր մարդ թաղապուն խաշակալք գրկէն, օտարութիւնն յօտարութիւն թուայտելով կը զնգերի իրբու զտարուկ արծաթապէն, եւ երբ ի վարձ իւր բիւրապիտ տանջանաց եւ զրկանաց վերջապէս յամի ԳՄ՝ Քրիստոսի 1751 թուա-

կանին իւր կենաց առուգագոյն ժամանակին մէջ՝ Հւլիւշի վաճառականի մը մարդասէր պթութեանն արժանանալով, կը սկսի իւր իրբու մարդ ապրիւն գգալ եւ կենաց համը ճաշակել պահ մը, եւ հասնորարծարծ սէր մը Հիմենան, վաղաքամաւ աւմուսութիւնն պատճառ կ'ըլլան իւր բարբարաստիկ վիճակն անխմարի մէջ վեր ի վայր յեղաշրջելու, զինքն իւր կենսատու պաշտպան աղաչէ, Հւլիւշին տնից խաբար քեցեղ, աղբաւտութեան դատապարտելու, յուսահատութեան մէջ ընկղմելու, եւ հուսի տրեմն գինեմուլութեան ստակալի ակաթին չար ժաննաց մատնելու. որով հաս խաշատուր այլ եւս իւր մարդ Գմէն Կալուս:

Տարիները չեն կարող սանձել այս ամէ հի գինեմուլութիւնը, եւ կը տեսէ այն միւսեւ որ՝ խաշատուրի այս զագրալի կենցաղին մէջ իրեն ընկեր եւ վիճակակից եղող Մարիւն կը մեծցունէ եւ կը հացունէ անոր շնորհալի զաւակ մը Գովակիմ անուն, իւր ծնողացը միտլարիւն որպէս յորդորանօցն եւ խրատներով խաշատուր հրաժարելով ի սպառ իւր գինեմուլ ցանկութիւնէն, կը սկսի Տէր ողորմ տեւելու նապի եւ զըաղիլ տալ խաշատուր... Գրպիտի զարմանալի յոյզալութիւնն կենաց:

Խաշատուր ալ վերջէն ալ իբր զփռիլ յանձնայ, նա մոյն չէր այլ եւս, գոհ հիկ մարդ չէր, բարձրացած էր, զաստուտ էր, Պարտիւն կը կուտէր, եւ ինչ որ աւելի հետաքրքրական ե մեզ համար՝ Տէր ողորմ կ'ըլլէ:

Տէր ողորմ կ'ըլլէ այր, բոլիշ էր նա ուրեմն, զի Տէր ողորմ տեւել այն ատեններ տեսակ մը բժշկութեան արհեստ մին էր եւ ինչպէս գեոցայսոր Ալիւն կուտած կարգ մը աւմիկներ կամ աւմիկ Տիւրքի ինքնն, Տէր ողորմ ըստնելի ալ հիւսնակելու առ ի բժշկութիւն անւստարան, ստղմոս, նարիկ եւ այլն կարգալով՝ կը յանձնարարէին եւ մանր մանր անական դեղեր, զորս անշուշտ կը քաղէին հին բժշկարաններէ կամ Հէքիմարաններէ:

Բայց խաշատուր Պարտիւն կամ Տէր ողորմ Կալուս քիչ չեղաւ միայն ըստ իս՝ ի շնորհս իւր գիտցած կցկտուր հայկարանութեան, հարկաւ նա հաւատարիմ վերամաղ՝ ալ եղաւ մերնախնի բժշկարանաց, որոնցմէ ամբողջ փոխառանքը վերցնելով եւ ընտարանք դեղերի փոխ առնելով, իւր գործածութեանն համար պատրաստեց մըր այս փոքրիկ Հաստապոյ Հէփիսարաւ, որ այսօր պատճառ կ'ըլլա մեզ խաշատուրի անունը գրեթե 1874 դարու Հայ բժշկական Պատմութեան մէջ,

